

GELLÉRT PÜSPÖK HALÁLA

I. A magyar államszervezés korának egyik legkiemelkedőbb személyiségéről, Gellért marosi püspökről két életirat is maradt korunkra: a *Passio beatissimi Gerardi*, másként a *kisebb Gellért-legenda*¹ és a *Vita (Legenda) maior sancti Gerardi*, azaz *Gellért nagyobb legendája*.² Számos tanulmány látott napvilágot e legendák egymáshoz való viszonyáról, más művekkel — elsősorban krónikaszerkesztményeinkkel — való kapcsolatukról, filológiai sajátosságaikról, történeti forrásértékükről.³ A vizsgálódások sajnos mind a mai napig nem vezettek egy-egy álláspont kialakulásához. Egyes kutatók szerint ugyanis a kisebb legenda egyszerű, értéktelen kivonata a nagyobbknak. Mások viszont esküsznek a legenda minor eredetiségére, amelyet a nagyobb életirat szerzője felhasznált, krónikás hagyományok és más források alapján kibővített, szemléletét megváltoztatta, azaz végső soron egy kevés hitelű, világias színezetű, hagiografikus regénnyé formálta. Úgy tűnik, hogy az utóbbi időben felélénkült szövegkritikai, mikrofilológiai buvárlatok eredményeképpen még jobban elmélyült a szakadék a két tábor híveinek álláspontja között.⁴

Áthidaló megoldásként jelentkezett az a hipotézis, amely szerint a nagyobb legenda ma ismert változatát megelőzte egy azóta elenyészett vagy mindmáig lappangó *Gellért-öslegenda*. Ez feltehetően a szentté avatás körüli időszakban, vagy nem sokkal utána készült. Ebből kivonatolták a kisebb legenda szövegét a XII. század folyamán, illetve ez szolgált a későbbi krónikák idevonható tudósításainak forrásául. Lényegében a nagyobb legenda őrizte meg az archetipust,⁵

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* [ed. SZENTPÉTERY, Emericus], I—II. Bp. 1937—1938. — a továbbiakban SRH. Idézett hely: SRH II. 471—479.

² SRH II. 480—506.

³ A Gelléltre vonatkozó irodalmat lásd: SZEGFŰ, László: *La missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria.* (= Venezia e Ungheria nel Rinascimento. [cura di Vittore BRANCA] Firenze, 1973. 23—25.; — továbbá: LECLERCQ, Jean: *San Gerardo di Csanád e il monachesimo.* Uo. 3—22.; Csóka J. Lajos: *Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete.* (= Középkori kútfőink kritikus kérdései. [szerk. HORVÁTH János—SZÉKELY György], Bp. 1974. 137—145.); HORVÁTH János: *A Gellért-legendák keletkezése és kora.* Uo. 147—163.; SZEGFŰ László: *Gellért, marosi püspök.* Világosság, 17(1976). 91—96.; KARÁCSONYI Béla—SZEGFŰ László: *Szemelvények Gellért Deliberatio-jából.* Uo. 97—99.

⁴ Pl. BÁLINT Sándor *Gellért életéről írva mindenben a nagyobb legendát követi* (Ünnepi kalendárium. II. Bp. 1977. 296—299.), ugyanakkor GyÖRFFY György szerint: „Ez a legenda, amely az 1361. évszámmal meg egy 1381-i toldalékkal zárul, és telve van anakronizmusokkal, érdemtelenül állt nagy becsben sok középkor-kutató előtt.” (István király és műve. Bp. 1977. 296. — kiemelés: Sz. L.)

⁵ KRISTÓ Gyula (*A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairo: dalmunkban.* [Kandidátusi értekezés. Kézirat.] Bp. 1968. 40—69. ill. tézisek 8—9.) nyomán HORVÁTH János (i. m. 147.), illetve GyÖRFFY György (i. m. 388.).

tehát minden rekonstrukciós kísérletnek a legenda maiorból kell kiindulnia. Természetesen nem nélkülözhető e kutatások során a legenda minor tanúbizonyossága sem, de más számításba vehető forrásokkal is szembesíteni kell az így elért eredményeket. Az alábbiakban — alkalmazkodva az adott keretekhez — nem vállalkozhatunk a témakör egészének a vizsgálatára, csupán néhány olyan összefüggést szeretnénk felvillantani, amelyek segítségével talán részletesebben, pontosabban vázolhatjuk fel Gellért püspök halálának körülményeit.

2. A kisebb legenda úgy meséli el, hogy — miután misét mondott szent Szabina templomában — vidáman ment Gellért a vértanúságra. „Akit, amikor a Duna folyóhoz érkezett, íme a népek elvetemült tömege özönlő körül és a szekéren ülő atyára köveket hajigálnak, amelyek — miután az isten megoltalmazta — nem érintették őt. Ám ellenükben az atya az áldást és a szent kereszt jelét alkalmazta. Végül a lovak nyakának hátracsavarásával a szekeret fölfordítják, és az atyát a földre kborítják, és nagy hevességgel megkövezni próbálják. Akkor az első vértanú példájára Pannonia első mártírja letérdelve a földre fennhangon kiáltott, mondván: »Úr Jézus Krisztus, ne tulajdonítsd ezt az ő vétküknek, hiszen nem tudják mit cselekszenek!« S mikor ezeket mondotta, mellén lándzsával átdöfve elhunyt az Úrban.”

Könnyen felismerhető, hogy a szerző István protomártír meggyilkolásának biblikus történetét tekintette példának, s annak mintájára fogalmazta meg ezt az epizódot. Feltevésünket nem csupán az első pillantásra szembeötlő „prothomartyr — primus Pannonie martyr” párhuzam bizonyítja, hanem hosszú szövegegyezés is. „Qui ubi ad flumen Danubii pervenit, ecce maligna turba populorum [Lc. 23,27.] circumfunditur lapidesque super patrem in plaustro sedentem proiciunt [Lev. 14,40.], que eum Deo protegente [Gn. 14, 19—20.] non tetigere. At contra pater benedictionem ac signum sancte crucis opponebat. At demum collis equorum retortis [Lev. 1,15.] plastrum subvertunt patremque humi proiciunt [cf. Ez. 28,17.] ac magno impetu [2. Petri 3,10.] lapidare conantur. [cf. 1. Sam. 30,6.]

Tunc more prothomartyris primus
Pannonie martyr positus in terra
genibus clamavit voce magna dicens
Domine Jesu Christe, ne statuas illis
hoc peccatum, quia nesciunt, quid
faciunt.

Et cum hoc dixisset in pectore
lancea percussus⁶ obdormivit
in Domino.⁷

Positis autem genibus clamavit
voce magna dicens: Domine,
ne statuas illis hoc peccatum.
[Act. 7,59.] Pater dimitte illis:
non enim sciunt, quid faciunt.
[Lc. 23,34.]

Et cum hoc dixisset, obdormivit
in Domino. [Act. 7,60.]

A szövegben szereplő biblikus kifejezések és gondolati egyezések, amelyeknek számát még lehetne szaporítani is (pl. non tanget eum = *Exod. 19,13.*; sedentes in curru = *2. Reg. 9,25.*; percussit . . . eum . . . hasta in inguine = *2. Sam. 2,23.* stb.), bizonyítják, hogy a kisebb legenda szerzője a szentírásban jártas pap lehetett. Ugyanakkor ezek jelenléte gyengíti is előadása hite-

⁶ Megjegyezni kívánjuk, hogy a rendelkezésünkre álló Biblia-kiadásban *Io. 19,31.* előtt a következő alcím található: „Jesús lancea percussus.” (Vö. *Biblia Sacra.* [ed. COLUNGA, A.—TURRANDE, L.], Madrid, 1965. 1062.)

⁷ SRH II. 477—478.

lét. (Bár nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy Gellért maga is tisztában lévén helyzetével, igyekezett teátrális külsőségekkel is a bibliai példa utánzására.)

István király nagyobb legendája — és nyomán Harvik püspök szerkesztményei is — Bakonybélről írván megemlékezik Gellértről: „Akit felsőbb végzésből főpappá választottak, s a szent király elhunyt után a kereszténység ellen támadt zavarságokban megköveztek (qui . . . post obitum sancti regis instante disturbance Chistianitatis lapidatus est): a lelki kegyelem ajándéka által méltó lett a vértanúk társaságára.”⁸

A megkövezés ténye mellett bizonyít szent Margit legendája is, amelyben szó esik egy bizonyos ifjúról, aki szent Erzsébet ispotályában lakott. Ez az épület „a hegy alatt volt, amely hegyet szent Gellértének mondanak, mert egykor ugyanezen szent ugyanitt az akkor még pogány magyarok által kövekkel elborítva szenvedte el a vértanúságot” (sanctus . . . ab Hungaris tunc paganis lapidibus obrutus martirium pertulerat).⁹

Más, közvetett adat is szól a megkövezés ténye mellett. Míg ugyanis az 1046-os pogánylázadás csak a püspökök és papok megölését (episcopus et clericos occidere),¹⁰ illetve a tizedszedők lemészárlását (decimator trucidetur)¹¹ tűzi ki célul, addig az 1061-es megmozdulás már differenciáltan „a püspökök agyonkövezését, a papok kibelezését, a deákok megfojtását, a tizedszedők felakasztását” (episcopus lapidare, presbiteros exentherare, clericos strangulare, decimatores suspendere)¹² iktatja programjába. Lehetséges, hogy éppen az 1046-os eseményekre emlékezve szánták a püspököknek az említett halálnevet és nem mást.

3. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a XIII. század végéig csupán Gellért püspök agyonkövezéséről tudnak forrásaink, s csak ekkor jelenik meg a leírásban egy új elem: a biga. Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában Péter elűzéséről szólva megjegyzi: „Ezen események közepette Gellért, tehát a csanádi püspök, Pesten a magyarok által egy hegyről bigán letaszítatva mártírrá koronáztatt . . .” (Gerardus ergo episcopus de Chanad in istis casibus in Pest per Hungaros de monte submissus in biga [martyrio] coronatur).¹³ Madzsar Imre hívta fel erre az összefüggésre a figyelmet a legendák kritikai kiadásának előszavában,¹⁴ majd Csóka J. Lajos a nagyobb Gellért-legendá hitelét kétségbe vonó elemelésének egyik sarkkövévé tette.¹⁵ Szerinte ugyan nem Kézaitól ered ez a

⁸ SRH II. 388. — Kurcz Ágnes fordítása (István király emlékezete. Bp. 1973. 48.); Harvik-legendája: SRH II. 422. — Az István-legendákat követi BONFINI is. (Antonius de BONFINIS: Rerum Ungaricarum Decades. II. [ed. FÖGEL, I.—IVÁNYI, L.—JUHÁSZ, L.], Lipsiae, 1936. 20. — Vö. még. IV:II. [ed. KULCSÁR, M.—KULCSÁR, P.] Bp. 1976. 127.)

⁹ Catalogus fontium historiae Hungariae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. [ed. GOMBOS, A. F.] Bp. 1937—1938. 2021. — RÁSKAY Lea fordításában: „zent Gelyert hegye alatt, mely hegy azért mondatyk zent Gelyert hegenek, mert regen az hegynek alatta vletetv volt meg Gelyert az kegyetlen kemény pogán magyaroktvl.” (GOMBOS: i. m. 1528—1529.) Itt sajátos módon elmarad a megkövezés említése.

¹⁰ SRH I. 337. — Az alábbi összefüggésre KRISTÓ Gyula volt szíves felhívni figyelmemet.

¹¹ SRH I. 338.

¹² SRH I. 359. — Gellért kanonizációját szorgalmazó I. László király legendájában csak a mártíriumra történik utalás (SRH II. 520—521.).

¹³ SRH I. 178.

¹⁴ SRH II. 465.

¹⁵ CSÓKA: i. m. 138.

változtatás, nem tőle vette át a nagyobb legenda szerzője,¹⁶ hanem közös forrásukból meríthette, az ún. *Nemzeti Krónikából*,¹⁷ amely feltehetőleg a XIII. század elején keletkezett. A Kézai-kutatás mai állása szerint a *Gesta Hungarorum* 1282 és 1285 között került ki Simon mester tolla alól.¹⁸ Tehát valóban nem eredhet tőle a fenti utalás, ugyanis az 1278-ban az élők sorából távozó Martinus Oppaviensis *Chronicon pontificum et imperatorum*-ának IX. Benedek pápa koráról írott részében olvashatjuk: „Huius tempore sanctus Gerardus episcopus in Ungaria super bigam ligatus de altissimo monte cursu precipiti martirio coronatur.”¹⁹ Vagyis mindenképpen kellett már Kézai működése előtt egy olyan hagyománynak is létezni, amelyben a kocsi Gellért kivégzésének fő eszközévé lépett elő. Az másodlagos tényező, hogy a kisebb legendában említett nehéz szekér (plaustrum)²⁰ vagy az ugyancsak ott előforduló könnyebb kocsi (vehiculum),²¹ amelyen utazgatva könyveit javígtatta a tudós főpap, vagy éppen a fentemlített kétkerekű taliga (biga) volt-e az, amelyben a hegyről alávetették.

4. A nagyobb Gellért-legenda részletesen beszámol a Péter király elűzését megelőző eseményekről, Vata lázadásáról, Gellért és társai útjáról, majd így folytatja: „Szent Gellért pedig, mivel kicsiny termetű volt és alaposan felemésztette minden erejét az isten szolgálatában, kocsin szállította magát. Amikor pedig a pesti révhez érkeztek, íme öt kegyetlen férfi, Vata és cinkostársai démonoktól — akiknek felajánlották magukat — megszállva a püspökökre és társaikra rontottak, és kövekkel borították el őket. Szent Gellért pedig azokat, akiket köveztek szüntelenül a kereszt jelével jelölte meg; az első vértanú, István példájára Pannoniában az első mártír a földre térdelve fennhangon kiáltott, mondván: »Úr Jézus Krisztus, ne tulajdonítsd ezt az ő vétküknek, mivel nem tudják, mit cselekszenek!« De azok ezt látva még inkább feldühödtek és reá rohantak, és kiborították kocsiját a Duna partjára, és ott leráncigálva őt kocsijáról, bigában elhelyezve Kreenfeld hegyéről letaszították; és midőn ott még lélegzett, mellén lándzsával átdöfték, és azután azok, akik őt egy kőre vonszolták, kiloccsantották az agyvelejét; és így Krisztus dicsőséges vértanúja e világ számkivetéséből az örök boldogságba költözött át az Úr 1047. esztendejében.”

Lényegében hasonlóképpen tudósít az eseményekről a *XIV. századi krónikakompozíció* is, mégsem tűnik feleslegesnek a kétféle szöveg párhuzamba állítása.

¹⁶ Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967. 301—302.

¹⁷ Csóka: i. m. (1967) 601. — A Nemzeti Krónikára 1. még: Kristó Gyula: Egy 1235 körüli *Gesta Ungarorum* körvonalairól. (= Középkori kútióink kritikus kérdései. 229—238.)

¹⁸ DOMANOVSKY Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906.; Uő. SRH I. 131.; KRISTÓ Gyula: Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása. Irodalomtörténeti Közlemények, 76(1972). 1—22.; Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp. 1976. 416.

¹⁹ GOMBOS: i. m. 1575. — Az ő előadását követi (és név szerint is hivatkozik rá) Ptolemaeus Lucensis (uo. 2006.); továbbá Anonymus Leobiensis (uo. 267.), *Corpus chronicorum Bononiensium* (uo. 798.), Hermannus Cornerus (uo. 1155.) és talán Wernerus Rolevinck Larensis (uo. 2657.) is.

²⁰ SRH II. 478.

²¹ SRH II. 474.

Beatus autem Gerhardus cum esset brevis statura omnesque vires suas in servitio Dei funditus consumpsisset, currus subvectione utebatur. Cum autem ad portum Pest venissent, ecce quinque viri impii, Vata et complices eius demonibus pleni quibus se ipsos dedicaverant, irruerunt in episcopos et socios eorum et eos lapidibus obruerunt. Beatus vero Gerardus eos quos lapidabant indesinenter signo crucis insigniebat, more prothomartiris Stephani, primus in Pannonia martir positus in terra genibus, clamavit voce magna dicens: Domine Ihesu Christe, ne statuas illis hoc peccatum, quia nesciunt, quid faciunt.

At illi hoc viso multo magis seviebant et impetum fecerunt in eum et everterunt currum eius in rippam Danubii ibique abstracto eo de curru eius in biga positum de monte Kreenfeld submiserunt, et dum adhuc palpitaret in pectore lancea percussus ac deinde super unum lapidem ipsum trahentes contriverunt cerebrum eius; sicque gloriosus martir Christi ab erumpnis huius mundi ad eternam beatitudinem transmigravit, in anno Domini millesimo quadragesimo septimo.²³ [Leg. maior s. Gerardi]

Azonnal szembeötlik, hogy a nagyobb legendának a krónikához képesti többlete szinte szóról szóra megegyezik a kisebb legenda (biblikus alapú) közlésével. A krónika a legenda minor előadásával egyezik meg abban, hogy Gellért — mintegy ördögűzőként — azokra hányta a keresztet, akik kövezték őket. A nagyobb legenda ezt — bizonyára a kisebb legendában szereplő „*benedictio*”-t, amelyet általában nem szoktak a hit ellenségeire adni, félreértette — összezavarva úgy állítja be, mintha a csanádi püspök mártírtársait erősítené meg a kereszt jelével. Következetesebbnek tűnik a krónikás szövegrész, amikor azt állítja, hogy „mivel Gellért még lélegzett, keblén lándzsával átdöfték, és

Deinde perrexerunt pariter versus portum Danubii in Pesth. Beatus autem Gerardus episcopus cum esset brevis statura omnesque vires suas in servitio Dei funditus consumpsisset, currus subvectione utebatur.

Cumque ad predictum portum venissent, ecce viri impii, scilicet Vatha et complices sui demonibus pleni quibus seipso dedicaverant, irruerunt in episcopos et in omnes socios eorum et lapidibus eos obruebant.

Beatus vero Gerardus episcopus eos qui se lapidabant, indesinenter signo crucis insigniebat.

At illi hoc viso multo magis sevientes impetum fecerunt in eum et everterunt currum eius in rippam Danubii, ibique abstracto eo de curru eius in biga positum de monte Kelenfeld submiserunt, et dum adhuc palpitaret in pectore lancea percussus ac deinde super unum lapidem contriverunt cerebrum eius. Sicque gloriosus martir Christi ab erumpnis mundi huius ad eternam beatitudinem transiit.²² . . . anno Domini M-o

XL-o VII-o.²⁴ [Chron. Comp. saec. XIV.]

²² SRH I. 340—341.

²³ SRH II. 502—503.

²⁴ SRH I. 344.

azután egy kőre kiloccsantották az agyvelejét.” A legenda szerint viszont egy kőre vonsozlják őt (*ipsum trahentes*) és csak utána verik szét a fejét. Ugyanakkor archaikusabbnak kell tekintenünk a legenda tudósítását az „öt gonosz férfi” esetében, ugyanis a legújabb kutatások alapján feltételezhető, hogy maga Vata és közvetlen segítői besenyő származásúak voltak.²⁵ Azt pedig tudjuk, hogy a besenyőknél az őt az egyik szervezési szám.²⁶ Feltételezhetjük továbbá, hogy az országba érkezett hercegek besenyő rokonsággal is rendelkezettek,²⁷ s talán a kíséretükben levő külföldi segédcsoportok között is lehetett besenyő kontingens. A krónika szavai, hogy ti, „in *omnes socios eorum*” szórták a követ a lázadók, „interficiunt *cunctos*” formában jelenik meg Műgeln Henrik rímes krónikájában.²⁸

A felsorolt érvek egy része (és ide lehetne még a stilisztikai vizsgálat eredményét is sorolni²⁹) a krónikaszcveg elsődlegességét igazolhatná a ma ismert nagyobb legendával szemben, de ahhoz nem tűnik elegendő súlyúnak, hogy egyértelműen, ab ovo a krónika prioritását bizonyítsa. Nem zárható ki tehát, hogy a nagyobb legenda idézett szövege nem egyszerűen a kisebb legenda és a Képes Krónika kompilációjából alakult ki, hanem a krónika és legenda egyaránt egy ősforrásra, feltehetőleg egy korábban keletkezett *Gellért-öslegendára* vezethető vissza. A fő kérdés tehát, hogy a hegyről letaszított kocsi motívuma hogyan és mikor kerülhetett a források szövegébe, illetve lehet-e egyáltalán alapja és hitele egy ilyen körülményeskedő gyilkosság leírásának.

5. Gellért korunkra maradt művéből kiderül, hogy az István király halálát követő időszakban a katolikus egyház pozíciói meggyengültek, s a hit ellenségei nyilvános hitvitákat is provokálhattak.³⁰ Az az eretnekség, amellyel a csanádi püspök hadakozik, minden bizonnyal a Balkánról ideszivárgott bogumilizmus volt.³¹ A bogumil perfektek teológiailag jól felkészült emberek voltak, s ezért Gellért roppant óvatosan vitázott velük. Kifejti egyik gondolatmenetében: „az *evangélium bölcsessége* olyan ugyanis, hogy az egyszerű embereket és parasztokat is sebtében szónokká teszi, és *hegycsúcson meredező várához* azok közül, akik az állatokhoz hasonlatosak, egy sem juthat el.” (Talis siquidem *ęvangeliij philosophia est, ut plebeios et rusticos concite faciat oratores,*

²⁵ KRISTÓ Gyula: Megjegyzések az ún. „pogánylázasások” kora történetéhez *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nomanitae, Acta Historica*, 18(1965). 37—39.

²⁶ A besenyők szállásterülete nyolc tartományra, a nyolc tartomány pedig negyven részre oszlott. (Vö. MORAVCSIK Gyula: *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása* Bp. 1950. 166—167.).

²⁷ SZEGFŰ László: A Thonuzoba—monda. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1974. 275—285.

²⁸ SRH II. 264. — Műgeln Henrik német nyelvű krónikája is tartalmazza a történetet, de a krónikatörzshöz képest romlott és hiányos szöveget ad (SRH II. 165—166.). Nem ad a Krónikakompozícióhoz képest többletet a *Chronicon Monacense* sem (SRH II. 71.). Átvette a XIV. századi krónikák szövegét THURÓCZI János is (*Sriptores Rerum Hungaricarum*. [ed. SCHWANDTNER, I. G.] I. Vindobonae, 1746. 106—107.) és felhasználta BONFINI (i. m. II. 41.; IV: II. 128.). Nem lehet perdöntő problematikánk szempontjából Martinus apát kései feljegyzése (GOMBOS: i. m. 1572.), Aventinus humanista munkája (uo. 367.) vagy Thomas Ebendorferus de Haselbach magyar forrásokat is felhasználó műve (uo. 2207.).

²⁹ HORVÁTH János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 179—180.

³⁰ SZEGFŰ László: Eretnekség és tirannizmus. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 72(1968). 512.

³¹ SZEGFŰ: i. m. (1976) 94.

ad cuius culminis arcem nemo ex illis, qui bestiis simulantur, adire potest.)³² Ő maga eljutott az „evangéliumi bölcsesség hegycsúcsaira”, hiszen műve bizonyítja kiváló teológiai felkészültségét, de ellenfelei aligha örülhettek a fenti vagy ehhez hasonló megjegyzéseinek, szóvirágainak. Pedig valószínűleg gyakran példálódzott a szentírásmagyarázat meredek hegycsúcsok megmászásához való hasonlításával. Ezt bizonyítja művének egy másik részlete is, amelyben szinte kísérteties pontossággal vetíti előre halálának képsorát. Mentegetődzve írja: „Középszerű tehetségünk a régóta kért feladat megkezdését azért halasztotta sokáig, nehogy ekkora szentségek kifürkészése inkább elnyomja, semmint felemelje, s *nehogy* mindjárt ezek kutatásának kezdetén az *igen magas és meredek hegy valamelyik csúcsáról a föld mélyére zuhanjon összezúzva teljesen egész testének roncsolt szerkezetét.*” (Verum nostri mediocritas diutius postulata ideo distulit olim adoriri, ne tantorum sacramentorum indagine potius deprimere-tur, quam eleuaretur, atque in ipso sui exordio talia scrutandi de eminentissimi cuiusdam uertice deducti montis ad ima terrarum totius funditus debilitata corporis fabrica laberetur.)³³

A fentiek szinte sugallhatták eretnek ellenfeleinek, hogy a végső leszámolásnál saját kedvenc hasonlatát fordítva ellene, egy magas és meredek hegyről eltaszítva öljék meg őt. Eretnekek pedig lehettek akkoriban a pesti révnél, hiszen az események bemutatásakor Vata pogány követőit a *Képes Krónika* kétszer is „*heretici*”-nek nevezi.³⁴ De a hasonlat bogarat tehetett a pogány velleitítés tömegek fülébe is, akik az eretnekségnek csak radikális, állam- és egyházellenes tanaira figyeltek, a szerveződő feudalizmus ellen mozgósító propagandájával értettek egyet, egyébként teológiailag teljesen műveletlenek voltak. A kérdés immár csak az: szekeresből hajították-e le Gellértet Kelen hegyéről?

6. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy ősi epikánk hagyományai nem tüntek el egyik napról a másikra az államalapítás során, hanem még az első keresztény királyok és vitézek cselekedeteit is ezek felhasználásával örökítették meg az énekmondók. Azaz a kollektív erő mellőzésével kozmikus szférába emelték központi szereplőjüket. Emberfelettivé, hőrosszá misztifikált hőseik mitológiai örökségünk szabályai szerint egyedül keltek birokra, küzdöttek meg hasonlóképp mágikus hatalmú ellenfeleikkel, vagy hitványabb ellenségeik sokaságában „gyalogösvényt, szekérutat vágva” haladtak céljuk felé. A cél pedig mindig valós, a közösség ügyét szolgáló feladatok megoldása volt (pl. asszonyrablás, legelőszerzés stb.)³⁵

Az 1061-es népi felkelés letörése — amelynek tömegbázisát már a visszavonhatatlanul alávettett vagy lesüllyedésre ítélt szabad magyarok alkották³⁶ — egyértelművé tette aényt: nincs és nem is létezhet olyan hős, aki a siker reményében vehetné fel a harcot a közösség érdekeiért, sérelmeinek megtorlásáért az újonnan kiépült feudális államalakulat fegyveres erőszakszervezetével szemben. Az ősi epika szereplőit már nem vonlathatták fel a jokulátorok mondánivalóik illusztrálására: ezek már hitelüket veszítették. Megindult tehát az az

³² Kézirat: Bayerische Staatsbibliothek, München. Clm. 6211. 76 R.; Sancti Gerardi Episcopi Chanadiensis Scripta et Acta. [ed. BATHYAN, Ingatius de] Albo-Carolinae, 1790. 147.

³³ Kézirat: 34. R.; BATHYAN: i. m. 74—75.

³⁴ SRH I. 341—342.

³⁵ SZEGFÜ László: Az államszervező harcok során keletkezett hősekekről. (= Mitosz és történelem. [szerk. HOPPÁL Mihály—ISTVÁNOVITS Márton] Bp. 1978. 48—54.)

³⁶ KRISTÓ: i. m. (1965) 49—54.

irreverzibilis folyamat, amely ezeket a hősöket végérvényesen a senki által komolyan nem vett fantáziaterületre, a mesék világába utalta. A nyomukban támadt úrt új, mindenkinél hatalmasabb és kérlelhetetlenül igazságos erőnek kellett az énekekben betöltenie. A nép lelkiületének megnyugtatózásában, igazságérzetének kielégítésében, reményeinek ébren tartásában a félisteneket, a hőrszokat felváltotta a sors, a végzet, azaz megszemélyesítve az isten. A köz érdekében vívott sikeres harc helyébe az isteni igazságszolgáltatás lépett. Az ilyen kispikái alkotásokat, amelyekben a cselekvő hős helyett immár egy végtelen hatalmú, ítéletében befolyásolhatatlan transcendens erő szolgált az igazságot a „ki miben vétkezik, abban fog bűnhődni” (a ius talio-ra emlékeztető) elv alapján, nevezzük *sorsénekeknek*: szereplőik ugyanis cselekedeteikkel eleve meghatározzák további sorsukat (elkerülhetetlenül elnyerik büntetésüket vagy jutalmukat).

Véleményünk szerint egy ilyen ének lehetett pl. forrása az 1061-es felkelés krónikabeli történetének is. Röviden: Béla király összehívatta a nép véneit, de velük együtt elégedetlenek tömegei is Fehérvár alá érkeztek. Itt vezetőket (prepositi) választottak maguk közül, számukra fából emelvényeket ácsoltak (preparaverunt orcistrum de lignis), amelyekről ezek a hit ellen kimondhatatlan énekeket mondtak (predicabant nephanda carmina contra fidem) a nép helyeslése közepette. Béla három nap múltán erőit összevonva katonáival szétkorbácsoltatta a tömeget, vezetőit pedig a magasból lebuktatva törték össze (prepositosque eorum ab altis precipitando contriverunt). Ez a tett azonban nem maradhatott megtorlatlanul: harmadévbén Dömösön Béla király trónja összeroskadván feste összetörtött (corruente solio confractus corpore), amibe aztán bele is halt.³⁷ Nem nehéz felfedezni ebben a történetben, hogy Béla a nép vezetőit emelvényeik által pusztította el, tehát az ő végzetét ezért hasonlóképp egy emelvénynek kell okoznia — erre predestinálta magát korábbi tettével.

A sérelmek orvoslásának ez a transzcendenciába utalása pedig nagyon közel áll az egyházi tanításokhoz,³⁸ csupán a keresztény máz hiányzik még róla. Éppen ezért nem kell csodálkoznunk azon, hogy a nemzetségi szabadság másikkal nagy „ellensége”, a Vata-lázadást elfojtó I. András³⁹ halálának ábrázolásában is hasonló, de immár vallásilag motivált párhuzammal találkozunk. A magyar krónikákból nem derül ugyan ki, hogy a mosoni kapunál lezajlott ütközetben fogságba esett királlyal mi is történt voltaképp, de az a homályos utalás, hogy ti. „hanyagul tartva” (negligenter detentus) Zircnél meghalt,⁴⁰ arra enged következtetni, hogy a harcokban súlyosan megsérült. Az *Annales Altahenses maiores* előadása szerint a visszavonuló I. András útját Mosonnál elvágták Béla csapatai és harcra kényszerítették őt. A királyi sereg magyar kontingensei megfutamadtak a csatamezőről, magukkal rántva a német segédcsoportokat is: „a királyt élve fogták el, de ugyanazon pillanatban *lovak és kocsik típorták-össz-*

³⁷ SRH I. 359—360.

³⁸ Korábban, amikor a törzsi—nemzetségi társadalom és a kialakuló új, feudális társadalmi rend összeütközésének ábrázolásában — elsősorban az elbukásra ítélték oldalán — a keresztény ideológiának lényegesen kisebb volt a hatása, feltételezhető olyan epikus alkotások (balladafélék) létrejötte is, amelyekben a régi intézmények, erkölcsi normák, eszmények hordozói (Ajtony, Thonuzoba, Aba Sámuel stb.) pusztulásukban is tiszteletre méltóak, bukásukban is felmagasztosulók. Ezekben tehát még az igazságszolgáltatás motívuma helyett a tragikum élménye nyert inkább kifejezést. [SZEGRŐ László: Az Ajtony—monda, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 40(1972). 3—30.]

³⁹ SRH I. 344.

⁴⁰ SRH I. 357.

sze, s meghalt.”⁴¹ Vagyis a hatalom megszerzése érdekében pogányokra és eretnekekre is támaszkodó András közvetve okozója volt Gellért püspök lovas-kocsival történt meggyilkolásának. Az isteni igazságszolgáltatást el nem kerülhetvén, az ő vesztét is lovak, kocsik okozták tehát.

A fentiek alapján úgy véljük, kellett lennie olyan sorséneknek is, amelynek gerincét ez a párhuzam adta, s éppen ezért nem hagyhatta feledésbe merülni a csanádi püspök mártírhalálának előadásában a hegyről kocsin való letaszítás motívumát.

7. Összegzőképpen tehát a következőket állapíthatjuk meg: Gellért püspök az országba beszivárgott bogumil eretnekség tanítóival folytatott hitvitáiban gyakorta olyan hasonlatokat alkalmazott, amelyekkel szinte kiprovokálta, hogy meggyilkolásakor éppen a hegyről letaszítás módját válasszák a lázadók. Valószínű tehát, hogy kivégzésének ezt a formáját éppen a tömegben jelenlévő eretnekek — akik jól ismerték Gellért vitastílusát — sugallmazták a felheccelt, pogánnyá visszavedlett magyaroknak és besenyőknek. Tehát a kocsin érkező Gellértet András hívei elfogták, kíséretét lemészárolták, őt magát pedig kocsistól (vagy bigára kötözve)⁴² letaszították Kelenhegyről. Összezúzódtott ugyan, de még élt, ezért lándzsával átszúrták, s egy kövön kiloccsantották az agyvelejét.⁴³ Nem sokkal András halála után a jokulátorok ajkán *sorsének* keletkezett az eseményekről, s ezt valószínűleg felhasználta művéhez a *Gellért-öslegenda* szerzője is. Ez a legenda-archetípus bizonytalannal nem nyerte meg a Vazul-ági király(ok) tetszését, s így az uralkodó kívánsága és az egyház igényei szerint kivonatolták belőle (kellőképpen átalakítva szövegét) a *kisebb Gellért-legendát*. Ez lett liturgikus szöveggé, breviariumi lectióvá. Az *öslegenda* azonban nem került azonnal az enyészet sorsára, hanem *krónikáink* egyik forrásává vált, s bizonyos részeit — így a kisebb legenda elbeszélésével megtöltött kivégzési motívumot is — átemelték a *legenda maior*ba.

Végző soron tehát megállapíthatjuk: Gellért mártírúmának a *Legenda maior sancti Gerardi*-ban szereplő leírása olyan valóságkelemtet tartalmaz, amelyek miatt aligha utalhatjuk a mítoszok világába, minden alapot nélküldözö legendás elemek sorába, ellenkezőleg, a Vata-lázadás egyik hitelesített epizódjának kell tekintenünk.

⁴¹ GOMBOS: i. m. 102. — Az Annales szövegéhez részben hasonlítható biblikus szöveg is —

... in ipsa faucibus viarum,
quas portam regni vocant. . .
rex vivus capitur, sed eodem
momento, equis et curribus concul-
catus, moritur. [Ann, Alt.]

(egy hitetlenkedő dux-ról:)

... et conculcavit eum populus
in porta et mortuus est. [2. Reg. 7,20.]

—, bár aligha valószínű, hogy az Évkönyvek szerzőjét a Biblia ihlette volna meg.
⁴² A kétkerékű taligát a középkorban az elítélteknek a vesztőhelyre szállításakor is alkalmazták. (KULCSÁR Zsuzsanna: Így éltek a lovagkorban. Bp. 1967. 223.)

⁴³ Meg kell jegyeznünk, hogy a kisebb legenda tanubizonyossága szerint két püspököt öltek meg (*duo pontifices . . . interempti sunt*, SRH II. 478.). Ezt az adatot azonban nem lehet a nagyobb legenda ellen felhasználni. [Vö. CSÓKA: i. m. (1974) 138.] A kisebb legendában ugyanis határozottan ez áll: „Eodem die maxima strages Christianorum facta est, eodem die duo pontifices multique religiosi interempti sunt, quorum numerum et nomina sola Dei scientia collegit.” Vagyis ugyanaz, mint a nagyobb legendában. A Kelenhegy-nél ugyanis négy püspök volt jelen: Gellért, Budli, Besztrik és Beneta. Közülük Benetát András herceg megmentette, Besztrik pedig halálra sebezve ugyan, de élt még három napig, tehát „eodem die” csak Gellért és Budli — „duo pontifices” — esett a pogánylázadás áldozatául. (SRH II. 502—403.)

LA MORT DE L'ÉVÊQUE GÉRARD

Deux légendes font connaître différemment les circonstances de la mort de Gérard, évêque de Maros qui vivait dans la première moitié du XIe siècle. L'auteur établit que l'évêque, au cours de ses controverses religieuses avec les hérétiques bogomiles, se servait souvent des comparaisons, des exemples par lesquels, pour ainsi dire, il provoqua la manière de sa mise à mort, racontée dans la *Legenda maior s. Gerardi*.

Les assassins de Gérard étaient des Hongrois et des Pétchenègues païens excités par des prédicateurs hérétiques. Les assassins saisirent l'évêque arrivant en voiture au passage de Pest. Les compagnons de l'évêque furent tués, lui-même avec la voiture fut poussé en bas d'un mont abrupt. Dans sa chute il s'écrasa, mais, malgré cela, il vivait encore, c'est pourquoi on le perça d'un trait et on lui écrasa le crâne sur une pierre.

Un peu plus tard les chanteurs populaires mirent l'histoire de Gérard dans leur chant, ensuite l'auteur de la légende primitive du saint se servit de ce chant. C'est de cette légende primitive ainsi formée — qui est perdue ou n'est pas encore retrouvée — que fut extrait la légende connue aujourd'hui sous le titre *Legenda minor s. Gerardi* (autrement: *Passio beatissimi Gerardi*) et cette légende primitive était également une des sources de nos chroniques de XIVe siècle et de la *Legenda maior s. Gerardi*.

Ласло Сегфю

ОБ ОПИСАНИИ В ЖИТИЯХ СМЕРТИ ЕПИСКОПА ГЕЛЛЕРТА

Обстоятельства смерти Геллерта, марошского епископа, который жил в первой половине XI в., в двух о нем написанных житиях отражаются по-разному. Автором данной работы устанавливается, что епископ Геллерт в своих религиозных спорах с еретиками-богомиллами часто пользовался такими сравнениями и приводил такие примеры, которые как бы предвещали тот вид смерти, который был описан в одном из житий (*Legenda maior s. Gerardi*).

Его убийцами были языческие венгры и печенег, подстрекаемые еретическими проповедниками. Язычники схватили епископа, приехавшего к пештской переправе через Дунай, спутников епископа убили, а его самого сбросили с крутой горы. Падая с горы, он сильно разбился, но остался жив, поэтому его закололи копьём и камнем разбили череп.

Вскоре после этого о его смерти народными певцами была сложена песня. Этой песней пользовался автор первоначального варианта жития святого Геллерта. Из этого первоначального варианта жития, которое исчезло или до сих пор не найдено учеными, были сделаны выписки для известного нам жития „*Legenda maior s. Gerardi*” (другое название этого жития: *Passio beatissimi Gerardi*), и этот первоначальный вариант жития стал одним из источников второго жития Геллерта „*Legenda maior s. Gerardi*” и венгерских хроник XIV в.